SCIENCE HUB REVIEW
2026
Volume 1
Issue 5
www.sciencehubreview.uz
ILMIY ELEKTRON JURNAL

ANUSHTEGIN XORAZMSHOHLAR DAVLATI DAVLATCHILIGI TARIXI

Qarshiyev Fazliddin Olim o‘g‘li

Termiz davlat pedagogika instituti tarix yo‘nalishi 4-bosqich talabasi

Ergashev Aliakbar Nurmuhammad o‘g‘li

Termiz davlat pedagogika instituti Milliy g‘oya ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

Do‘smahmatov Nodirbek Rustam o‘g‘li

Termiz davlat pedagogika instituti Milliy g‘oya ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

Annotatsiya

Mazkur maqolada Anushtegin asos solgan Xorazmshohlar davlatining shakllanishi, siyosiy-ma’muriy boshqaruv tizimi, harbiy tashkiloti va madaniy hayoti yoritilgan. Xorazm hokimligining Saljuqiylar tarkibidagi vassal viloyatdan Markaziy Osiyo va Eronning katta qismini birlashtirgan qudratli imperiyaga aylanish bosqichlari manbalar va tadqiqotlar asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, davlatning inqirozi va mo‘g‘ullar bosqini sabablari ko‘rsatib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar

Anushtegin, Xorazmshohlar, Saljuqiylar, Gurganj, Qutbiddin Muhammad, Otsiz, Takash, Alouddin Muhammad, Jaloliddin Manguberdi, davlatchilik.

Аннотация

В статье рассматриваются формирование государства Хорезмшахов-Ануштегинидов, система его политического и административного управления, военная организация и культурная жизнь. На основе источников и научных исследований анализируются этапы превращения Хорезма из вассальной области сельджукидов в могущественную державу, объединившую значительную часть Средней Азии и Ирана. Также раскрываются причины упадка государства и монгольского нашествия.

Ключевые слова

Ануштегин, Хорезмшахи, сельджукиды, Гургандж, Кутб ад-дин Мухаммад, Атсыз, Текеш, Ала ад-дин Мухаммад, Джалал ад-дин Мангуберди, государственность.

Abstract

The article examines the formation of the state of the Khwarazmshahs founded by Anushtegin, its political and administrative system, military organization and cultural life. Based on sources and research, it analyses how Khwarazm developed from a vassal province of the Seljuks into a powerful empire that united much of Central Asia and Iran. The causes of the state's decline and the Mongol invasion are also discussed.

Keywords

Anushtegin, Khwarazmshahs, Seljuks, Gurganj, Qutb ad-Din Muhammad, Atsiz, Tekesh, Ala ad-Din Muhammad, Jalal ad-Din Manguberdi, statehood.

Kirish

Markaziy Osiyo xalqlari davlatchiligi tarixi qadimgi zamonlardan boshlab bir necha ming yillik tarixiy yo‘lni bosib o‘tgan. Bu yo‘lda Xorazm o‘lkasi alohida o‘rin tutadi. Amudaryoning quyi oqimida joylashgan bu qadimiy voha eramizdan avvalgi ikkinchi ming yillikdayoq sug‘orma dehqonchilik va shaharsozlik markazi sifatida shakllangan, keyinchalik Xorazmshohlar, Afrig‘iylar, Ma’muniylar kabi sulolalar boshqaruvida o‘ziga xos davlatchilik an’analarini yaratgan. XI–XIII asrlarda bu an’ana Anushtegin asos solgan sulola faoliyati bilan yangi bosqichga ko‘tarildi.

Anushteginiylar davlati ba’zi manbalarda “Xorazmshohlar davlati” yoki “Anushteginiylar Xorazmshohlari davlati” deb ataladi. U 1077-yilda Saljuqiy sulton Malikshoh tomonidan Xorazmga hokim etib tayinlangan Anushtegin G‘archaiy faoliyatidan boshlanib, 1231-yilda Jaloliddin Manguberdining fojiali vafoti bilan tugagan. Bir yarim asrdan ortiq davom etgan sulola tarixi nafaqat siyosiy voqealar, balki boshqaruv tizimi, harbiy tashkilot, iqtisodiy hayot va madaniyatning rivojlanishi nuqtayi nazaridan ham katta ilmiy qiziqish uyg‘otadi.

Mazkur maqolaning maqsadi Anushtegin va uning vorislari davrida Xorazmshohlar davlatchiligining shakllanishi, kuchayishi va inqirozini tarixiy manbalar hamda zamonaviy tadqiqotlar asosida yoritishdan iborat. Maqolada quyidagi vazifalar qo‘yilgan: Anushtegin hokimligining ijtimoiy-siyosiy ildizlarini ochib berish; sulolaning mustaqillik sari yo‘lini ko‘rsatish; davlat boshqaruvi va harbiy tizimining o‘ziga xos jihatlarini tahlil qilish; ilm-fan va madaniyat rivojiga to‘xtalish; davlat tanazzuli sabablarini aniqlash. Tadqiqotda tarixiylik, xronologik izchillik va tahliliy qiyoslash usullaridan foydalanildi.

Asosiy qism

1. Anushtegin G‘archaiy va Xorazmning Saljuqiylar tarkibidagi o‘rni

Xorazmshohlar sulolasining asoschisi Anushtegin G‘archaiy turkiy kelib chiqishga ega bo‘lgan g‘ulom (harbiy qul) edi. Manbalarga ko‘ra, u G‘archiston (hozirgi Afg‘oniston hududidagi tog‘li o‘lka) yurtidan chiqqan va Saljuqiy amirlaridan biriga sotib olingan. Keyinchalik uni sulton Alp Arslon va Malikshoh saroyiga olib kelishgan. Anushtegin sulton saroyida “tasht-dor”, ya’ni sultonning yuvinish idishlari saqlovchisi vazifasida xizmat qildi. Bu lavozim ko‘rinishidan oddiy bo‘lsa-da, sultonga yaqinlikni ta’minlagan va ko‘plab keyingi davlat arboblari shu yo‘l orqali yuqori mansablarga erishgan.

Xorazm XI asrning ikkinchi yarmida Saljuqiylar saltanati tarkibiga kirgan edi. 1040-yilda Dandanakan jangida G‘aznaviylar qo‘shinining Saljuqiylar tomonidan mag‘lub etilishi Markaziy Osiyo va Eron siyosiy xaritasini tubdan o‘zgartirgan, Xorazm esa avval Ma’muniylar, keyin G‘aznaviylar ta’siridan chiqib, Saljuqiylar nazoratiga o‘tgan edi. Sulton Malikshoh (1072–1092) davrida saltanat o‘zining eng yuksak cho‘qqisiga erishdi, uning boshqaruvi Nizomulmulk kabi buyuk vazir tomonidan puxta tashkil etilgan edi. Aynan shu davrda Anushtegin 1077-yil atrofida Xorazm hokimi etib tayinlandi.

Anushtegin hokimligi davrida Xorazm Saljuqiylar davlatining vassal viloyati bo‘lib qoldi, biroq bu viloyat tezda muhim o‘rin egalladi. Hokim soliq yig‘ish, tartibni saqlash va zarur bo‘lganda sulton qo‘shiniga yordamchi kuch yuborish majburiyatini bajargan. Anushtegin bu vazifalarni sidqidildan ado etib, sulton ishonchini qozongan. U Xorazmda iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash, sug‘orish tizimini saqlash va savdo yo‘llarini himoya qilishga katta e’tibor qaratgan. Xorazmning Sharq va G‘arb, shuningdek, Sharqiy Yevropa bilan savdo-iqtisodiy aloqalarida tutgan o‘rni uning boyligi manbai bo‘lgan.

Anushtegin vafotidan keyin (taxminan 1097-yil) uning o‘g‘li Qutbiddin Muhammad hokimlik lavozimini egalladi. Aynan shu vaqtdan boshlab hokimlik meros tariqasida otadan o‘g‘ilga o‘tish an’anasi shakllandi, bu esa sulolaning vujudga kelganidan dalolat beradi. Qutbiddin Muhammad “Xorazmshoh” unvonini qabul qildi. Bu unvon qadimgi Xorazm hukmdorlari – Afrig‘iylar sulolasi vakillari tomonidan ham qo‘llanilgan bo‘lib, uni tiklash o‘lkaning tarixiy davomiyligini, mahalliy siyosiy an’anaga tayanishni ko‘rsatardi.

2. Qutbiddin Muhammad va Otsiz davrida davlatchilikning mustahkamlanishi

Qutbiddin Muhammad (1097–1127) o‘ttiz yilga yaqin hukmronlik qildi va Xorazmni Saljuqiylarga sodiq vassal sifatida boshqardi. U sulton Sanjar (1118–1157) bilan yaqin aloqada bo‘lib, Saljuqiylarning Markaziy Osiyodagi yurishlarida ishtirok etdi. Bu sodiqlik evaziga Xorazm hokimligi ma’lum darajada ichki mustaqillikka ega bo‘ldi. Qutbiddin Muhammad davrida mamlakatda tinchlik saqlandi, iqtisodiy hayot barqaror bo‘ldi, bu esa keyingi hukmdorlarning faolroq siyosat yuritishi uchun zamin yaratdi.

Xorazm davlatchiligini mustahkamlashda Qutbiddin Muhammadning o‘g‘li Otsiz (1127–1156) alohida rol o‘ynadi. U Saljuqiylar xizmatida o‘sgan, sulton Sanjarning saroyida yetishgan bo‘lsa-da, mustaqillikka intilgan siyosatchi edi. Otsiz hokimiyat tepasiga kelgach, dastlab Sanjarga sodiqligini bildirib turdi, biroq Xorazmning iqtisodiy va harbiy salohiyati ortib borgani sari mustaqil siyosat yuritishga kirishdi. Manbalarda Otsizning Saljuqiylar hukmdoriga qarshi chiqishlari bir necha bor tilga olinadi.

1138-yilda Sanjar Otsizga qarshi katta qo‘shin bilan yurish qilib, Hazorasp qal’asini qamal qildi va uni egalladi. Otsiz Xorazmni tark etishga majbur bo‘ldi, uning o‘rniga Sanjar o‘z jiyani Sulaymonshohni hokim etib tayinladi. Biroq Sanjar qaytib ketgach, Otsiz yana Xorazmni qaytarib oldi. 1141-yilda Qatvon dashtida Sanjar qo‘shini Qoraxitoylar (Go‘rxon) tomonidan tor-mor etildi. Bu mag‘lubiyat Saljuqiylar nufuzini jiddiy susaytirdi va Otsiz uchun qulay vaziyat yaratdi: u Xurosonga yurish qilib, Marv va Nishopur kabi shaharlarni vaqtincha egalladi.

Sanjar o‘z hokimiyatini qisman tikladi va Otsizni yana vassallik majburiyatini tan olishga undadi. Shunga qaramay, Otsiz davrida Xorazmning siyosiy mavqei sezilarli kuchaydi, Gurganj (Urganch) mintaqaning yirik markaziga aylandi. Otsiz siyosati Xorazmshohlar davlatining keyingi mustaqil rivojlanishiga asos bo‘ldi. U kuchli markazlashgan hokimiyat yaratish, qo‘shinni kuchaytirish, turkiy qabilalar bilan aloqalarni mustahkamlash yo‘lidan bordi. Aynan shu vaqtdan boshlab Xorazmshohlar Markaziy Osiyo siyosatida mustaqil omil sifatida ko‘rina boshladi.

3. Il-Arslon va Takash davrida siyosiy kuchayish

Otsizdan keyin hokimiyatga uning o‘g‘li Il-Arslon (1156–1172) keldi. Uning hukmronligi davrida Saljuqiylar sultoni Sanjar vafot etdi (1157), saltanat esa parchalanish

jarayoniga kirdi. Bu sharoit Xorazmshohlarning mustaqil siyosat yuritishi uchun nihoyatda qulay edi. Il-Arslon Qoraxitoylarga o‘lpon to‘lashga majbur bo‘lsa-da, ichki boshqaruvda mustaqil siyosat yuritdi, Xurosonning shimoliy qismlariga ta’sirini kengaytirdi. Uning davrida mamlakatda yirik me’moriy inshootlar qurildi, Gurganj yanada gullab-yashnadi.

Il-Arslon vafotidan so‘ng taxt uchun o‘g‘illari – Takash va Sultonshoh o‘rtasida kurash boshlandi. Takash Qoraxitoylar yordamida hokimiyatni qo‘lga kiritdi (1172). Keyinchalik Sultonshoh Xurosonda mustaqil hukmdor sifatida qolgan bo‘lsa-da, Takash 1193-yilda uning vafotidan so‘ng Xurosonni ham o‘z davlatiga qo‘shib oldi. Takash (1172–1200) Xorazmshohlar davlatini Yaqin va O‘rta Sharqning yirik kuchlaridan biriga aylantirdi.

Takashning eng muhim muvaffaqiyatlaridan biri 1194-yilda Saljuqiylarning Eron (Iroqi Ajam) tarmog‘idagi so‘nggi hukmdori To‘g‘rul III ustidan qozonilgan g‘alaba bo‘ldi. Bu g‘alaba bilan Rey, Hamadon va Isfahon kabi hududlar Xorazmshohlar nazoratiga o‘tdi. Abbosiy xalifasi an-Nosir bilan munosabatlarda Takash dastlab ittifoqchi bo‘lgan, ammo hududiy ziddiyatlar sababli bu munosabatlar keyinchalik keskinlashdi. Takash davrida Xorazmshohlar Qoraxitoylarga qaramlikdan chiqishga intila boshladi, bu esa uning vorisi davrida yanada aniq ko‘rindi.

Xorazmshohlar davlatining tashqi siyosati: Qoraxitoylar, G‘uriylar va xalifalik

Xorazmshohlar davlatining tashqi siyosati uch yo‘nalishda: sharqda Qoraxitoylar (Go‘rxon davlati), janubi-sharqda G‘uriylar va g‘arbda Abbosiy xalifaligi hamda Saljuqiylarning qoldiqlari bilan munosabatlar asosida shakllandi. Qoraxitoylar XII asrning ikkinchi choragidan Movarounnahrning katta qismi va Qoraxoniylar ustidan hukmronlik qilgan edi. Il-Arslon va Takash Qoraxitoylarga o‘lpon to‘lab, ularning harbiy yordamidan foydalangan, biroq davlat kuchaygani sari bu qaramlik og‘irlashib bordi.

Alouddin Muhammad hukmronligi boshida G‘ur hukmdorlari bilan raqobat kuchaydi. G‘uriylar XII asr oxirida Hindiston va Afg‘oniston hududida qudratli davlat barpo etgan, Xurosonda ham o‘z manfaatlarini ilgari surgan edi. XIII asr boshlarida Xorazmshoh bilan G‘uriylar o‘rtasida urushlar bo‘lib o‘tdi; Xorazmshoh Qoraxitoylarning yordamiga tayanib, G‘uriylar hujumini daf etdi, keyinroq esa G‘ur va G‘azna hududlarini o‘z

davlatiga qo‘shib oldi. Bu g‘alabalar Xorazmshohlarni Eronning sharqiy qismi va Afg‘onistonga hukmron kuchga aylantirdi.

Abbosiy xalifasi an-Nosir (1180–1225) bilan munosabatlar murakkab edi. Xalifalik Saljuqiylar tanazzulidan so‘ng o‘z siyosiy kuchini tiklashga intilar, Xorazmshohlar esa Bag‘dod ustidan nazorat o‘rnatishni istagan. Alouddin Muhammad xalifaning diniy yetakchilik huquqiga e’tiroz bildirib, o‘z hukmronligini diniy jihatdan mustahkamlashga harakat qildi. Biroq Bag‘dodga qilingan yurish noqulay ob-havo va tog‘lardagi qor tufayli muvaffaqiyatsiz yakunlandi. Bu urinish musulmon olamida Xorazmshohlarning obro‘siga zarar yetkazdi va ularning tashqi siyosatdagi mavqeini susaytirdi.

4. Alouddin Muhammad davri: davlatning gullagan chog‘i va boshqaruv tizimi

Takashning o‘g‘li Alouddin Muhammad (1200–1220) davrida Xorazmshohlar davlati eng keng hududga ega bo‘ldi. U Xurosonni, G‘ur va G‘aznani (1215–1216), Iroqi Ajamni va Movarounnahrni birlashtirdi. 1210-yilda Qoraxitoylarni Talas yaqinida mag‘lub etib, Samarqandni o‘z davlatiga qo‘shib oldi; Samarqand Xorazmshohlar davlatining muhim shahri bo‘lib, ba’zi manbalarda hatto ikkinchi poytaxt deb ataladi. Alouddin Muhammad shuningdek Abbosiy xalifasi an-Nosir hokimiyatiga qarshi chiqib, xalifaga muqobil tarzda yangi xalifa tayinlashga urinib ko‘rgan.

Xorazmshohlar davlatining boshqaruv tizimi Saljuqiylar tajribasiga tayangan, shu bilan birga mahalliy an’analar bilan boyitilgan edi. Hukmdor – Xorazmshoh yoki sulton – davlatning oliy boshlig‘i hisoblangan. Uning huzurida devonlar, ya’ni davlat idoralari faoliyat yuritgan. Devoni insho yozishmalar va farmonlar bilan, devoni istifo moliya ishlari bilan, devoni arz harbiy ishlar bilan, devoni ishrof esa nazorat va tekshiruv ishlari bilan shug‘ullangan. Barcha devonlarga vazir rahbarlik qilgan. Mahalliy hokimlarni va viloyat boshqaruvini nazorat qilish uchun maxsus mansabdorlar tayinlangan.

Harbiy tashkilotning asosini turkiy qabilalar, ayniqsa, qipchoqlar va qang‘lilar tashkil etgan. Alouddin Muhammadning onasi Turkon Xotun qipchoq qabilasi vakili bo‘lib, saroyda katta nufuzga ega edi. Bu qabila harbiy zodagonlari davlatda yuqori mansablarni egallagan, ammo ularning ta’siri hukmdor hokimiyatining markazlashuviga to‘sqinlik qilgan. Qo‘shinning bir qismi iqta tizimiga asoslangan: harbiy boshliqlarga xizmat evaziga yer yoki undan tushadigan daromad berilgan. Manbalarda qo‘shin soni haqida

turlicha, ko‘pincha mubolag‘ali raqamlar keltiriladi, shuning uchun ularga tanqidiy yondashish zarur.

Iqtisodiy hayotda dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo asosiy o‘rin tutgan. Amudaryo bo‘ylab quriladigan kanallar tizimi unumdor yerlarni sug‘organ. Gurganj Buyuk Ipak yo‘lining shimoliy tarmog‘ida joylashgani bois, Volga bo‘yi, Sharqiy Yevropa, Eron va Hindiston bilan savdoda muhim vositachilik qilgan. Mamlakatda oltin dinorlar va kumush dirhamlar zarb etilgan. Biroq davlatning qisqa muddatda juda katta hududni qamrab olgani, turli xalqlar va qabilalarni birlashtirgan holda yagona ma’muriy va ijtimoiy ittifoq yarata olmagani uning zaif tomoni bo‘lib qoldi.

5. Xorazmshohlar davrida ilm-fan va madaniyat

Anushteginiylar davrida Xorazmda ilm-fan va madaniyat yuksak darajada rivojlandi. Bu jarayon Xorazm uchun yangilik emas edi: mintaqa Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy kabi buyuk allomalar yetishgan zamin edi. Xorazmshohlar bu an’anani davom ettirib, ilm ahlini o‘z saroyida to‘pladilar. Gurganj, Kat, Hazorasp kabi shaharlarda madrasa, kutubxona va masjidlar qurildi.

Buyuk mutafakkir va tilshunos Mahmud az-Zamaxshariy (1075–1144) Xorazmda uzoq muddat yashagan va ijod qilgan. Uning “Al-Kashshof” nomli Qur’on tafsiri, “Asos al-balog‘a” va “Muqaddimat al-adab” kabi asarlari butun islom olamida mashhur bo‘ldi. Tibbiyot sohasida Sayyid Ismoil Jurjoniyning “Zaxira-yi Xorazmshohiy” nomli fors tilidagi ensiklopedik asari alohida o‘rin tutadi; u Xorazmshoh Qutbiddin Muhammadga bag‘ishlangan. Rashididdin Vatvat kabi shoir va kotiblar saroy devonida faoliyat yuritgan, adabiy-nasriy an’anani rivojlantirgan.

Tasavvuf ta’limotining rivojida Najmiddin Kubro (1145–1221) katta rol o‘ynadi. U asos solgan kubraviya tariqati Markaziy Osiyo va undan tashqarida ham keng tarqaldi. Najmiddin Kubro 1221-yilda Gurganjni mo‘g‘ullar bosqinidan himoya qilib shahid bo‘lgan. Mashhur olim Faxruddin Roziy ham Xorazmga tashrif buyurgan. Me’morchilik sohasida hozirgi Kunyo-Urganch (Turkmaniston) hududida saqlanib qolgan Takash va Il-Arslon maqbaralari, Najmiddin Kubro maqbarasi kabi yodgorliklar o‘sha davr san’atining yuksakligini ko‘rsatadi. 2005-yilda Kunyo-Urganch YUNESKO Butunjahon merosi ro‘yxatiga kiritilgan.

Davlatning ijtimoiy tuzilishi va aholisi

Xorazmshohlar davlati aholisi etnik va ijtimoiy jihatdan rang-barang edi. Shaharlar va vohalarda o‘troq dehqonlar, hunarmandlar, savdogarlar yashagan; ularning katta qismi xorazmiy, so‘g‘diy va turkiy ildizlarga ega bo‘lib, fors tilining ham keng tarqalishi sharoitida o‘z mahalliy madaniyatini saqlagan. Dashtlarda esa ko‘chmanchi turkiy qabilalar – qipchoqlar, qang‘lilar, o‘g‘uzlar, turkmanlar yashagan. Davlat ularni harbiy xizmatga jalb qilib, oziqlantirish va yer berish orqali o‘ziga bog‘lagan.

Ijtimoiy tabaqalar orasida hukmdor oilasi va harbiy amirlar, ulamolar va shayxlar, mansabdor kotiblar, yirik savdogarlar, dehqonlar va shahar hunarmandlari ajralib turardi. Ulamolar ta’lim, sud va diniy muassasalar boshqaruvida muhim rol o‘ynagan. Vaqf mulklari – masjid, madrasa va xonaqohlarga bag‘ishlangan yer va daromad manbalari – jamiyatning ma’naviy-moliyaviy tayanchi bo‘lgan. Din sunniy islom bo‘lib, hanafiy va shofe’iy mazhablari keng tarqalgan.

Turkon Xotun va uning qarindoshlari – qang‘li-qipchoq amirlari – davlat hayotida alohida o‘rin egallagan. Ular hukmdor siyosatiga ta’sir ko‘rsatib, yirik viloyatlarni boshqargan. Bu holat harbiy kuchni ko‘paytirgan bo‘lsa-da, hokimiyatning ichki ziddiyatlarini keskinlashtirgan: mahalliy o‘troq aholi va ulamolar ko‘pincha qipchoq amirlari zulmidan norozi edi. Bu ijtimoiy ziddiyat davlat inqirozi sabablaridan biri sifatida muhim ahamiyatga ega.

Xorazmda savdo-sotiq, pul muomalasi va shaharlar hayoti

Xorazmshohlar davlatining iqtisodiy qudrati ko‘p jihatdan savdo yo‘llarining nazorati bilan bog‘liq edi. Gurganj Amudaryo bo‘ylab Orol dengizi, Volga bo‘yi va Dashti Qipchoq tomon yo‘nalgan karvon yo‘llarining kesishgan joyida joylashgani uchun mintaqalararo savdoning muhim tugunlaridan biri hisoblangan. Bu shahar orqali mo‘ynalar, teri, asal, mum va qullar shimoldan, ipak, paxta matolari, shisha, kulolchilik va metall buyumlar janubdan keltirilgan. Arab geograflari Xorazm shaharlarida savdo-sotiq ko‘lami va bozorlarning gavjumligini alohida qayd etganlar.

Davlat o‘z tangalarini zarb qilib, pul muomalasini nazorat qilgan. Tangalarda hukmdorning unvoni va xalifaning nomi yozilishi an’anasi saqlanib qolgan bo‘lib, bu hokimiyatning huquqiy maqomini ko‘rsatgan. Tangalar tarkibidagi kumush miqdorining

o‘zgarishi esa davlat moliyaviy ahvolining ko‘rsatkichi sifatida baholanadi. Alouddin Muhammad davridagi uzluksiz harbiy yurishlar xazinaga katta yuk bo‘lgan: qo‘shinni saqlash, soliqlarning oshirilishi va yangi bosib olingan hududlarning iqtisodiy jihatdan o‘zlashtirilmagani aholining norozilik kayfiyatiga ham ta’sir qilgan.

Shaharlar hayotida hunarmandlar sinflari – to‘qimachilar, kulollar, temirchilar, zargarlar – alohida mahallalarda yashagan, ularning ishlab chiqargan mahsulotlari faqat ichki bozor uchun emas, balki xorijga ham jo‘natilgan. Shu bilan birga, shahar aholisining katta qismi dehqonchilik bilan ham shug‘ullangan. Bu esa Xorazm iqtisodiyotining ko‘p tarmoqli va barqaror ekanini ko‘rsatadi. Mo‘g‘ullar istilosi aynan shu iqtisodiy tizimni – kanallarni, shaharlarni va savdo yo‘llarini – izdan chiqarib, Xorazmning keyingi tiklanishini asrlarga cho‘zdi.

6. Davlatning inqirozi va mo‘g‘ullar bosqini

XIII asr boshlariga kelib Xorazmshohlar davlati tashqaridan kuchli ko‘rinsa-da, ichki tomondan zaif edi. Alouddin Muhammad bilan onasi Turkon Xotun o‘rtasidagi hokimiyat uchun kurash, mahalliy aholi hamda turkiy harbiy zodagonlar orasidagi ziddiyat, Abbosiy xalifasi bilan nizo, shuningdek yagona ma’muriy tizimning to‘liq shakllanmaganligi davlat birligini susaytirgan. Qipchoq amirlarining o‘z manfaatlari yo‘lida harakat qilishi hukmdorning qarorlariga ta’sir ko‘rsatgan.

1218-yilda Chingizxon Xorazmshoh bilan savdo aloqalarini o‘rnatish maqsadida karvon yubordi. Karvon O‘trorda o‘trorlik hokim Inolchiq (G‘oyirxon) buyrug‘i bilan tutib olindi va savdogarlar o‘ldirildi. Chingizxonning elchilari ham Alouddin Muhammad tomonidan o‘ldirilgach, urush muqarrar bo‘ldi. 1219-yilda mo‘g‘ul qo‘shinlari Markaziy Osiyoga bostirib kirdi. O‘tror, Buxoro, Samarqand, Xo‘jand va boshqa shaharlar birin-ketin egallandi. Alouddin Muhammad qo‘shinini birlashtirish o‘rniga uni shaharlar bo‘ylab bo‘lib tashladi, bu esa mag‘lubiyatni tezlashtirdi.

Alouddin Muhammad bosqindan qochib, 1220-yil oxirida Kaspiy dengizidagi Obeskun orolida vafot etdi. Taxtga uning o‘g‘li Jaloliddin Manguberdi keldi. U mo‘g‘ullarga qarshi shiddatli kurash olib bordi: 1221-yilda Parvon yaqinida mo‘g‘ul qo‘shinini mag‘lub etdi, biroq Hind daryosi bo‘yida Chingizxon qo‘shini bilan to‘qnashuvda yengilib, Hindistonga chekindi. Keyinchalik Eron va Kavkazda kurashni

davom ettirgan Jaloliddin 1231-yilda Kurdiston tog‘larida fojiali halok bo‘ldi. Shu bilan Xorazmshohlar-Anushteginiylar davlati tarix sahnasidan ketdi. Hukmdor kotibi Shihobiddin Nasaviyning “Jaloliddin Manguberdi hayoti” asari bu qahramonlik kurashining muhim guvohidir.

Xorazmshohlar tarixini o‘rganishdagi manbalar va tarixshunoslik

Xorazmshohlar davlati tarixini o‘rganishda arab va fors tillaridagi o‘rta asr manbalari asosiy o‘rin tutadi. Ibn al-Asirning “Al-Komil fit-tarix” asari XIII asr boshlari voqealari haqida keng ma’lumot beradi. Alouddin Otomalik Juvayniyning “Tarixi jahonguşoy” asari mo‘g‘ullar bosqini va Xorazmshohlarning oxirgi davri uchun ayniqsa qimmatlidir. Shihobiddin Nasaviyning “Jaloliddin Manguberdi hayoti” asari esa Jaloliddinning hayot yo‘li haqida bevosita guvohning bayoni sifatida qadrlanadi. Shuningdek, Ravandiy, Minhoj Sirojning asarlari ham muhim.

Tarixshunoslikda V.V. Bartold Xorazmshohlar tarixiga oid umumlashtiruvchi tadqiqotlar yaratgan. Z.M. Bunyatov Anushteginiylar davlati bo‘yicha monografiya yozib, boshqaruv tizimi va hududiy kengayish masalalarini batafsil tahlil qilgan. C.E. Bosworth “Kembrij Eron tarixi” jildida Xorazmshohlar siyosiy tarixini yoritgan. O‘zbek tarixchilari, jumladan Ya.G‘. G‘ulomov Xorazmning sug‘orilish tarixi va madaniyatini o‘rgangan, keyingi yillarda Xorazm tarixiga oid yangi tadqiqotlar ham chop etildi.

Tadqiqotlarda bahsli masalalar saqlanib qolmoqda: Anushtegin hokimligining aniq sanasi, sulolaning “mustaqil davlat” maqomi qachon to‘liq shakllangani, qo‘shin soni va mo‘g‘ullar bosqinidagi talofatlar miqyosi. Manbalardagi raqamlar ko‘pincha mubolag‘ali bo‘lgani uchun tanqidiy yondashuv, arxeologik topilmalar va yozma manbalarni qiyosiy o‘rganish zarur.

Xorazmshohlar davlatchiligi tajribasining bugungi ahamiyati

Xorazmshohlar davlatining tarixi nafaqat o‘tmish hodisalarini bilish, balki bugungi kun uchun xulosa chiqarish nuqtayi nazaridan ham ahamiyatlidir. Birinchi saboq – davlat qudrati faqat harbiy g‘alabalarga emas, balki ichki birlik va tizimli boshqaruvga tayanishi kerakligidir. Alouddin Muhammad davrida hudud kengaygan bo‘lsa-da, hokimiyat markazida kelishuvning yo‘qligi va harbiy amirlarning o‘z manfaatini ustun qo‘yishi davlatni zaiflashtirdi.

Ikkinchi saboq – diplomatiyaning ahamiyati. Otror voqeasi kabi bir hodisa butun davlat taqdirini hal qilgan. Murakkab xalqaro vaziyatda ehtiyotkor, o‘ylangan tashqi siyosat yuritish davlat xavfsizligining asosi ekanini tarix ko‘rsatib berdi. Uchinchi saboq – ilm-fan va madaniyatni qo‘llab-quvvatlashning ahamiyati: Zamaxshariy, Najmiddin Kubro, Ismoil Jurjoniy kabi allomalar yetishgan Xorazm muhiti jahon sivilizatsiyasi xazinasiga katta hissa qo‘shdi.

Milliy g‘oya va ma’naviyat asoslari nuqtayi nazaridan qaraganda, Jaloliddin Manguberdining vatan va xalq ozodligi yo‘lidagi fidokorligi yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda ibratli namunadir. Shu sababli Xorazmshohlar tarixini o‘qitish jarayonida nafaqat voqealar xronologiyasi, balki tarixiy saboqlar ham yoritilishi lozim.

Mo‘g‘ullar istilosidan keyin Xorazm: davlatchilik an’analarining davomiyligi

Chingizxon bosqini Xorazmshohlar davlatiga barham bergan bo‘lsa-da, Xorazmning davlatchilik an’analari butunlay yo‘qolmadi. Mo‘g‘ullar istilosidan keyin Xorazm Jo‘ji ulusi, ya’ni Oltin O‘rda tarkibiga kirdi. Yangi Urganch (Kunya Urganch) shahri XIII–XIV asrlarda qayta tiklanib, yirik savdo va hunarmandchilik markaziga aylandi, Oltin O‘rda hukmdorlari ham uning iqtisodiy ahamiyatini hisobga olib, tanga zarb qilish va savdoni qo‘llab-quvvatlashga e’tibor berdilar. Arab sayyohi Ibn Battuta XIV asrning o‘rtalarida Urganchga kelib, uni turk shaharlarining eng katta va go‘zali sifatida ta’riflagan.

Keyinchalik Xorazm hududida Sufiylar sulolasi hukmronlik qildi. Amir Temur Xorazm bilan uzoq kurash olib borib, Urganchni egalladi va 1388-yilgi yurishdan so‘ng shaharni vayron qilgan, biroq keyingi yillarda ilm-hunar ahlini Samarqandga ko‘chirish bilan birga Xorazmning ahamiyatini ham tan oldi. XVI asrga kelib esa Xiva xonligi Xorazmning yangi davlatchilik shakli sifatida shakllandi. Shu tariqa Xorazmshohlar davridagi boshqaruv an’analari, sug‘orish tizimi va madaniy qadriyatlar mintaqada asrlar davomida yashab keldi.

Bu davomiylik Xorazm xalqining o‘z davlatchiligi va madaniyatiga bo‘lgan chuqur sadoqatidan dalolat beradi. Shu bois Anushteginiylar davrini o‘rganish, uni nafaqat bir sulolaning tarixi, balki mintaqaning ming yillik davlatchilik an’analari zanjiridagi muhim halqa sifatida tushunish lozim.

Xorazmshohlar davlati tarixini o‘qitishning pedagogik jihatlari

Xorazmshohlar davlati tarixini maktab va oliy ta’lim muassasalarida o‘qitishda faqat sanalar va nomlarni yodlashga emas, balki tarixiy fikrlashni shakllantirishga e’tibor qaratish zarur. O‘quvchilar manbalar bilan ishlash, turli mualliflarning qarashlarini taqqoslash, sabab va oqibat bog‘liqligini aniqlash ko‘nikmalarini egallashi kerak. Masalan, Otror voqeasini turli manbalarda – Juvayniy, Nasaviy, Ibn al-Asir asarlarida – qanday yoritilganini solishtirish talabalarda tanqidiy tafakkurni rivojlantiradi.

Shuningdek, xaritalar, xronologik jadvallar, sulolaviy shajaralar va yodgorliklar fotosuratlaridan foydalanish darsning samaradorligini oshiradi. Xorazmga uyushtiriladigan o‘quv ekskursiyalari, Ichan Qal’a va Qo‘hna Urganch yodgorliklari bilan tanishuv tarixiy xotirani jonlantiradi. Bu yondashuv talabalarda vatanparvarlik hissi va tarixiy merosga mas’uliyat tuyg‘usini shakllantiradi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, Anushtegin asos solgan Xorazmshohlar davlati Markaziy Osiyo davlatchiligi tarixida alohida o‘rin tutadi. Saljuqiylarning g‘ulomi bo‘lgan Anushtegin Xorazm hokimi sifatida sulola poydevorini qo‘ydi, uning vorislari esa bosqichma-bosqich mustaqillikka erishib, XIII asr boshiga kelib Markaziy Osiyo, Xuroson va Eronning katta qismini birlashtirgan yirik davlat barpo etdilar.

Davlatning kuchli tomonlari uning rivojlangan boshqaruv tizimi, qudratli turkiy otliq qo‘shini, Buyuk Ipak yo‘li savdosidan keladigan boylik hamda ilm-fan va madaniyatning yuksak darajada rivojlanishi bo‘lgan. Zaif tomonlari esa ichki siyosiy parokandalik, harbiy zodagonlar bilan hukmdor o‘rtasidagi nizolar, xalifalik bilan keskin munosabatlar va tashqi xavfga tayyorgarlikning yetarli emasligi edi. Aynan shu omillar mo‘g‘ullar bosqinida davlat halokatiga olib keldi.

Anushteginiylar merosi bugungi kunda ham dolzarb. Ularning davlatchilik tajribasi, markazlashgan hokimiyatni mustahkamlash va tashqi tahdidga qarshi birlik zarurligi haqidagi saboqlari yosh avlodni tarixiy xotira ruhida tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Jaloliddin Manguberdining vatan ozodligi yo‘lidagi jasorati esa xalqimiz tarixiy xotirasida qahramonlik ramzi sifatida yashab kelmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Бунятов З.М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов (1097–1231). – М.: Наука, 1986.

2. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Сочинения. Т. 1. – М.: Наука, 1963.

3. Ibn al-Asir. Al-Kamil fi-t-tarix (Tarixlar to‘plami).

4. Juvayniy Alouddin Otomalik. Tarixi jahonguşoy (Dunyo fotihi tarixi).

5. Nasaviy Shihobiddin Muhammad. Jaloliddin Manguberdi hayoti. – Toshkent: Sharq, 2006.

6. Bosworth C.E. The Cambridge History of Iran. Vol. 5: The Saljuq and Mongol Periods. – Cambridge, 1968.

7. Ahmedov B. O‘zbekiston xalqlari tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi.

8. O‘zbekiston tarixi (O‘rta asrlar davri). – Toshkent: Fan.